

իշխանությունը տարածվում էր Ատրպատականից մինչև Ճաշ և Նախճան: Բայց սրա պատմությունը, թե որպես և որտեղ պատահեց, հիշատակված չէ, և ես չգիտեմ:

Ը

ՄԱՐԱՑ ԱԺԴԱՀԱԿ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՍԵՐՆԴԻՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՆՇԱՆԱԿԵԼԸ

Թագավորի տունը կարգավորելուց հետո՝ թագավորության երկրորդ նշանակում էր Աժդահակի՝ Մարաց թագավորի սերնդից, որ այժմ կոչվում են Մուրացյան, որովհետև այդ ցեղի նահապետներին չեն ասում Մուրացյան տեր, այլ Մարացիների տեր: Նրան թողնում է բոլոր գյուղերը, որտեղ ապրում էին գերի բերված մարացիները: Իսկ արևելյան կողմից, հայերեն խոսակցության վերջի սահմաններում, երկու կուսակալ է նշանակում մի-մի բյուր մարդով, նահապետական տների ցեղերից, Սիսակյաններին և Կաղմոսի սերունդներից, որոնց անունները հիշեցինք մեր նախորդ գլուխներից մեկում:

Սրանից հետո Վաղարշակը հաստատում է արևելյան հյուսիսային կողմի մեծ, անվանի բազմաբյուր կուսակալությունը, կուսակալ նշանակելով Առանին, որ անվանի մարդ էր, առաջինը բոլոր մտավորական և հանձարեղ գործերում, Կուր կոչված մեծ գետի ընթացքով, որ անցնում է մեծ դաշտով: Բայց զիտցիր, որ մենք առաջին գրքում մոռացանք հիշատակել այս մեծ և անվանի ցեղը, այսինքն՝ Սիսակից սերված գունդը, որ ժառանգեց Աղվանից դաշտը և այս դաշտի լեռնակողմը, Երասխ գետից մինչև Հնարակերտ կոչված ամրոցը, աշխարհն էլ Աղվանք կոչվեց նրա քաղցր բնավորության պատճառով, որովհետև նրան աղու էին ասում: Այս Սիսակի սերնդից էր և այս անվանի և քաջ Առանը, որ Պարթև Վաղարշակի կողմից բյուրավոր կուսակալ նշանակվեց: Ասում են, որ այս զավակներից են սերվել Ուտեացիների ազգը և Գարդմանացիների, Ծավդեացիների ու Գարգարացիների իշխանությունները:

Իսկ Գուշարին, Շարայի զավակներից, ժառանգություն տվեց Մթին լեռը, այսինքն Կանդարքը և Զավախքի կես մասը, Կողբը, Ծոփը, Չորը, մինչև Հնարակերտ ամրոցը: Բայց Աշոցքի տեր և Տաշիրքի սեպուհ նշանակում է Վաղարշակը Հայկազն Գուշարի

գործ էին ածվում այս երկու անունները- Հայր Մարդպետ: Սրանք բացի թագավորի կանանցի կառավարությունից ունեին և մի ուրիշ պաշտոն- արքունական կալվածների վրա հսկողություն, ինչպես երևում է Փավստոսից:

զավակներից: Իսկ Կովկաս լեռան դեմ հյուսիսի կուսակալ է նշանակում մեծ և հզոր ցեղը և նահապետության անունը դնում է Գուգարացիների բրեշի, որ Դարեկի Միհրդատ նախարարի սերնդից էր, որին Աղեքսանդրը բերելով իշխան նշանակեց իվերիացիների ցեղի գերիների վրա, որոնց բերել էր Նարուգողոնոսորը, ինչպես պատմում է Արյուղենոսը⁸³, ասելով «Մեծազոր Նարուգողոնոսորը ավելի հզոր էր, քան Հերակլեսը, նա զորք ժողովելով հասնում էր լիբիացիների և իվերիացիների երկիրը և հաղթահարելով իրեն է ենթարկում և նրանցից մի մասը տանում բնակեցնում էր Պոնտոս ծովի աջակողմում»: Իվերիան գտնվում է արևմուտքում աշխարհի ծայրում: Իսկ Բասենի մեծ հովտում նահապետություն է հաստատում Որդունի անունով Հայկի սերունդներից:

Իսկ Տորքին, որ սերված էր Հայկի թոռն Պարամից, մի տգեղ, բարձր, կոպիտ կազմվածքով, տափակ քթով, փոս ընկած աչքերով, դժոյա հայացքով մարդու, որին սաստիկ տգեղության պատճառով կոչում էին Անգեղյա⁸⁴, որ վիթխարի հասակ և ուժ ուներ, արևմուտքի կուսակալ է նշանակում, իսկ ցեղի անունը կոչում է Անգեղ տուն՝ երեսի տգեղության պատճառով: Բայց եթե ուզում ես, ես կ նրա մասին անհամ ու անտեղի ստեր կպատմեմ, ինչպես պարսիկները, որ Ռոստոմ Սագճիկի⁸⁵ մասին պատմում են, թե հարյուր քան փոյի ուժ է ունեցել: Որովհետև նրա ուժեղության և սրտոտ լինելու պատճառով երգերը պատմում էին նրա մասին չափազանց անհարմար քաներ, որոնք ոչ Սամսոնին են համարվում, ոչ Հերակլեսին և ոչ Սագճիկին: Որովհետև երգում էին նրա մասին, իբր թե ձեռք էր զարնում որձաքար ապառաժներին, որոնց վրա ոչ մի ձեղքվածք չկա, ուզածին պես ձեղքում էր, մեծ ու

83 Արյուղենոսի խոսքերը Խորենացին մեջ է բերում Եվսեբիոսի հայերեն թարգմանությունից. «Մեծազօրն ասէ Նարուգողոնոսոր» և այլն: Հայ թարգմանիչը Մեդապթենես հատուկ անունն ընդունել է իբրև լոկ ածական և թարգմանել է այսպես, մեծազոր բառը Նարուգողոնոսորի որոշիչ դարձնելով: Գալով այս գայթակորության՝ պետք է նկատել, որ իին ժամանակ Սպանիայի մի մասը, Զիբրալթարից մինչև Պիրենյան լեռնաշղթան, կոչվում էր Իբերիա կամ Իվերիա: Նույն անունը կրում էր նաև Սև ծովից դեպի արևելք ընկած երկրամասը, հատկապես Վրաստանը: Տարբեր և իրարուց այսքան հեռու ընկած ազգերի անունների այս պատահական նմանությունն առիթ է տվել ստեղծելու այն ավանդության, իբր թե Նարուգողոնոսորն է Սպանիայից իբերներ բերելու բնակեցրել Սև ծովի աջակողմը, որով այս երկիրը կոչվել է Իբերիա կամ Իվերիա: Հաջորդ նախարարությունը.- «Իվերիան գտնվում է արևմուտքում, աշխարհի ծայրում», միջանկյալ բացատրական խոսք է, որ մենք դրինք փակագծերի մեջ:

84 Անգեղ բառը Խորենացին ստուգաբանում է, իբրև անգեղեցիկ, տգեղ:

85 Ռոստոմ Սագճիկ Իրանի համբավավոր հերոսն է, որին անմահացրել է Ֆիրդուսին: Սագճիկ կոչված է նա իր ծննդավայրի անունով: Սագաստանցի- Սեձեստանցի: Սեձեստան այժմ Սելիստան Պարսկաստանի հեռավոր արևելքի գավառն է Աղվանիստանին սահմանակից: Ֆիրդուսուն հայտնի չեն ոչ նրա ծննդավայրը և ոչ 120 փոյի ուժ ունենալը:

փոքր, եղունգներով տաշում էր, տախտակներ էր ձևացնում և նոյն եղունգներով նրանց վրա գծում էր արծիվներ և նման բաներ: Պոնտոս ծովի ափին պատահել է թշնամիների նավերի և վրա է հարձակվել, նրանք հեռացել են խոր ծովը մոտ ութ ասպարեզ: Չկարողանալով նրանց հասնել, ասում են, վերցնում է բլրածն ժայռեր և շպրտում է նրանց հետևից: Զրերի ալեկոծվելուց ոչ սակավ նավեր ընկղմվում են, և ջրերի պատառումից առաջացած ալիքները մնացած նավերը շատ մղոններ հեռու են քշում⁸⁶: Ոհ, չափազանց առասպել է այս, առասպելների առասպել: Բայց, ի՞նչ կանես, որ մարդը սաստիկ ուժեղ էր և այսպիսի գրուցների արժանի:

Սրանից հետո Վաղարշակը հաստատում է Ծոփաց նախարարությունը Չորրորդ կոչված Հայքում:

Նոյնպես հաստատում է Ապահունաց նախարարությունը, ինչպես և Մանավազյանը և Բգնունականը Հայկի նոյն սերունդներից, և բնակիչներից առաջավորներին գտնելով՝ տերեր է նշանակում՝ գյուղերի և գավառների անուններով նրանց կոչելով: Բայց մոռացանք Ալաք կոչված դժնյա մարդուն, որի մասին հաստատ չեմ կարող ասել, արդյոք Հայկից էր ծագել, թե նրանից առաջ մեր երկրում ապրողներից, որոնց գոյության մասին պատմում են գրուցները, բայց նա քաջ մարդ էր: Սրան քիչ մարդկանցով նշանակում է լեռը պահպանելու և քոշեր որսալու, սրանք կոչվեցին Սլկունիներ: Այսպես և նոյնպիսի գործերի վրա նշանակում է անդառնալի Միանդակին⁸⁷, որից սերվեցին Մանդակունիները:

Եվ Վահագնի զավակներից գտնվեցին մարդիկ, որոնք ինքնակամ խնդրեցին մեհյանների սպասավորությանը: Նրանց շատ պատվում է, նրանց է հանձնում քրմությունը, դասում է առաձին նախարարությունների շարքում և կոչում՝ Վահունիներ: Նոյնպես գտնելով, որ Առավենյանները և Զարեհավանյանները առաջին թագավորների սերունդներից են, նշանակում է նոյնանուն ավաններում:

86 Տորքի մասին այս ավանդությունը, որ նա բլրածն ժայռ է շպրտել թշնամի նավերի վրա՝ շատ է հիշեցնում Հոմերոսի պատմածը միականի Պոլիթեմի մասին, որին Ողիսևսը կուրացնելով՝ կարողացավ հնարքով դուրս գալ նրա քարայրից և նավ նստելով ընկերների հետ փախչել: Կատաղած հրեշը ծովի ափին մոտենալով մի ծանր ժայռ է պոկում լեռան կատարից և փախչողների ձայնի ուղղությամբ շպրտում է նրանց վրա: Ժայռի հարուցած ալիքները Ողիսևսի նավը դարձյալ դեպի ափն են մղում :

87 «Միանդակն անդառնալի»: Անդառնալի բառը թարգմանիչները թարգմանել են- «հետ չդարձող»: Այս բառը անշուշտ ստուգաբանություն կամ մեկնություն է Միանդակ բառի, բայց թե ինչ է նշանակում այստեղ՝ դժվարանում ենք ասել:

Իսկ Շարաշանին, որ Սանասարի տնից էր, մեծ բղեշխ և կուսակալ է նշանակում արևմտյան – հարավում, Ասորեստանի սահմանների մոտ, Տիգրիս գետի ափին, նրան զավառներ պարզելով Արձնը և նրա շրջակայքը, Տավրոս լեռը, որ է Միմը, և ամբողջ Կղեսուրը⁸⁸: Իսկ Մոկրում գտնելով նույն զավառից մի մարդ, որ ձեռքի տակ ուներ բազմաթիվ ավազակներ, հաստատում է նախարարություն:

Նույնպես հաստատում է Կորդվացիներին, Անձևացիներին և Ակեացիներին նույնանուն զավառներից: Իսկ Ոշտունիների և Գողթնեցիների մասին գտա պատմված, թե նրանց անկասկած Միսական տան հատվածն են կազմում, բայց չգիտեմ, արդյոք զավառներ են կոչվել մարդկանց անունով, թե զավառների անունով կոչված են նախարարությունները:

Այս բոլորից հետո Արմավիրում մեկյան շինելով՝ արձաններ է կանգնեցնում արեգակին, լուսնին և իր նախնիքներին: Վաղարշակը շատ խնդրեց, նույնպես և խոսքերով հարկադրեց Հրեա Շամբատի զավակ Բագարատին, որ թագադիր և ասպետ էր, որպեսզի թողնի հրեական կրոնը և կուտքեր պաշտի, բայց երբ նա հանձն չառավ, Վաղարշակ արքան նրա կամքին թողեց:

Նաև հրաման է տալիս նորոգել Շամիրամի քաղաքը, և ուրիշ շատ տեղերում շինել բազմամարդ քաղաքներ, նշանավոր մարդաշատ գյուղեր:

Եվ իր թագավորական տանը օրենք է հաստատում, ժամեր է սահմանում արքունիք մտնելու և իջնելու, խորհրդի, կերուխումի և զբոսանքների համար: Սահմանում է զինվորական կարգեր, առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլն, և երկու մարդ զրով հիշեցնողներ, մեկը բարին հիշեցնողը, մյուսը՝ վրեժիննդրությունը: Բարին հիշեցնողին հրաման է տալիս՝ թագավորի բարկանալու կամ անիրավ հրաման տալու դեպքում հիշեցնել իրավացին և մարդասիրությունը: Սահմանում է իրավարարներ արքունի տանը, իրավարարներ քաղաքներում և ավաններում: Հրաման է տալիս, որ քաղաքացիների հարգն ու պատիվը ավելի լինի, քան գյուղացիներինը, որ գյուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխանների, բայց որ քաղաքացիները շատ չզորոզանան գյուղացիների մոտ, այլ եղբայրաբար վարվեն, բարեկարգության և աննախանձ կյանքի համար, որ հիմք է կազմում շինության և խաղաղ կյանքի, - և ուրիշ նման բաներ:

Եվ որովհետև շատ որդիներ ուներ, հարմար գտավ, որ բոլորն էլ միասին իր մոտ չմնան Մծբինում, այլ նրանց ուղարկում է բնակվելու Հաշտենից զավառը, և նրան սահմանակից Չորը, որ Տարոնից դուրս է գտնվում, նրանց է թողնում բոլոր գյուղերը, ավելացնելով նաև առանձին եկամուտներ և ուտեստ արքունի գանձարանից: Միայն իր առաջին որդուն, որ կոչում էր Արշակ պահում է իր մոտ, իբրև թագավորության

88 Կղեսուր, հունարեն = Խոշորագույն Ասորիք, Ասորիքի մի մասը, որ ընկնում է երկու Լիբանանների միջև, որտեղ գտնվում է Դամասկոս քաղաքը:

հաջորդ, նաև նրա որդուն, որին կոչեց Արտաշես և որին շատ էր սիրում, որովհետև երեխան հիրավի կայտառ էր և ուժեղ կազմվածքով, այնպես որ նրան նայողները նախատեսում էին, թե ինչ արություններ պիտի զարգանան նրա մեջ: Եվ այս բանն այնուհետև մինչև վերջը օրենք դարձավ Արշակունի թագավորների համար, որ մի որդին ապրի թագավորի հետ՝ թագավորության փոխանորդ լինելու համար, իսկ մյուս որդիներն ու դուստրները գնան Հաշտենից կողմերը իբրև ցեղի ժառանգներ:

Այսպիսի քաջագործություններից և բարեկարգություններից հետո Վաղարշակը մեռնում է Մծրինում, քսաներկու տարի թագավորելուց հետո:

Թ

ՄԵՐ ԱՐՇԱԿ ԱՌԱՋԻՆԻ ԵՎ ՆՐԱ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արշակը, Վաղարշակի որդին, հայոց վրա թագավորում է տասներեք տարի, իր հոր առաքինություններին նախանձավոր և հետևող գտնվելով, նա շատ բարեկարգություններ մտցրեց: Պոնտացիների հետ պատերազմելով, մեծ ծովի ափին իր հաղթության նշան բռնեց մի արձան, և ասում են, թե իր բոլորակ տեզով նիզակը, որ միսված էր զեռունների արյունի մեջ, ոտնաքացի նետելով՝ խորը նստեցրեց երկանաքար արձանի մեջ, որ կանգնեցրել էր ծովեզերքում: Այս արձանը պոնտացիները երկար ժամանակ պատվում էին իբրև աստվածների գործ, բայց երբ Արտաշեսը նորից պատերազմի բռնվեց պոնտացիների հետ, ասում են, նրանք այդ արձանը ծովը զցեցին:

Սրա ժամանակ մեծ խոռվություններ ծագեցին Կովկաս մեծ լեռան գոտիներում, բուլղարների երկրում և նրանցից շատերը հեռանալով եկան մեր երկիրը և բնակվեցին Կողից ներքև արգավանդ և հացառատ տեղերում երկար ժամանակ:

Բագարատի որդիները սրանից նեղվեցին, որպեսզի կուրք պաշտեն, նրանցից երկուսը սրով արիաբար վախճանվեցին իրենց հայրենական կրոնի համար, որոնց չեմ տատանվում կոչել հետևող Անանյաններին և Եղիազարյաններին⁸⁹, իսկ

89 Անանյաններ և Եղիազարյաններ- Սուլբ զրքից առնված անձեր են: Անանյանները (Անանիա, Ազարիա և Միսայել, քաղդեական լեզվով՝ Սեղրաք, Միսաք և Աբեթնագով) երեք հրեա երիտասարդներ էին Բարեկրնում գերված հրեաների մեջ, որոնք մերժեցին երկրագել Նաբուգորոնոսորի կանգնեցրած ոսկի արձանին և սրա համար զցվեցին բորբոքված խառուկլի մեջ: Եղիազարյաններ.- Երբ Սելևլյան Անտիոքոսը բռնադատում էր հրեաներին իրենց կրոնն ուրանալ և կուտքերի երկրագել՝ Եղիազարը, մի հարգելի իննատունամյա ծերունի, հրաժարվեց խոզենի ուտել, և սրա համար նահատակվեց չարչարանքներով, նույնպես վարվեցին յոթն Եղիայր իրենց մոր հետ, որոնց սարսափելի տանջանքներով սպանում էին: Վեց որդուն

մյուսները միայն այսքան բան հանձն են առնում – շաբաթ օրերը ձի հեծնել որսի և պատերազմի համար և տղա զավակներին անթլփատ թողնել՝ եթե լինեն, որովհետև կին չունեին: Եվ Արշակից հրաման դուրս եկավ բոլոր նախարարություններին՝ նրանց կին չտալ, եթե պայման չդնեն թլփատությունից հրաժարվելու: Նրանք հանձն են առնում միայն այս երկուսը, բայց կուռքերին երկրպագելը՝ ոչ:

Այստեղ սպառվում են ծերունի Մար Աբաս Կատինայի պատմությունները⁹⁰:

Ժ

ԹԵ ՈՐՏԵՂԻՑ ԳՏԱՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՐ ԱԲԱՍ ԿԱՏԻՆԱՅԻ ԳՐՔԻՑ ՀԵՏՈ

Կակսենք պատմել քեզ Ափրիկանոս⁹¹ ժամանակագրի հինգերորդ գրքից, որին վկայում են Հովսեպոս և Հյուպողիտա⁹² և ուրիշ շատերը հույներից: Որովհետև նա ամբողջապես փոխադրեց հունարենի՝ ինչ որ Եղեսիայի, այսինքն Ուռիայի դիվանում գրվածքներ կային մեր թագավորների մասին: Այս մատյաններն այնտեղ փոխադրում էին Սծբինից և Պոնտոսի Սինոպից, մեհենական պատմություններից: Թող ոչ ոք չկասկածի, որովհետև մենք ինքներս մեր աչքերով տեսանք այն դիվանը: Եվ մերձավոր վկա ու երաշխավոր թող լինի Եվսերիոս Կեսարացու եկեղեցական

սպանելուց հետո, երբ հերթը հասավ յոթներորդին՝ թագավորը համոզեց մորը, որ հորդորե որդուն թագավորի կամքը կատարել և փրկվել: Մայրը նրան էլ խրատ տվեց եղբայրների նման մեռնել: Վերջը ինքն էլ նահատակվեց:

90 Այս խոսքերից երևում է, որ Մար Աբասը (ըստ Խորենացու) Հայոց վերաբերյալ պատմությունը քաղեական մատյանից հանելով ու Վաղարշակին բերելով՝ ինքն էլ իր կողմից, իբրև ժամանակակից, գրի է առել Վաղարշակի և սրա հաջորդ Արշակ Ա.-ի գործերը:

91 Հուլիոս Ափրիկանոս նշանավոր պատմագիր որ առաջինը մտցրեց սինխրոնիկ ժամանակագրությունը պատմության մեջ: Ծննդյամբ Պաղեստինի Էմմաուս քաղաքից էր (կամ Լիբիայից), ապրում էր Գ. դարում հ.ք. Աղեքսանդրիայում: Նա քահանա էր: Գլխավոր աշխատությունն է Pentabiblion chronologicum, որ սկսվում է աշխարհի ստեղծագործությունից և հասում է մինչև 221թ.հ.ք.: Նրա այս աշխատությունից օգտվել են շատերը և մասնավորապես Եվսերիոս Կեսարիացին իր ժամանակագրության մեջ:

92 Հիպողիտա, Հիպաղլիտ եկեղեցիական մատենագիրը, որ ապրում էր Գ. դարում, եկեղեցական պաշտոն էր վարում Հռոմում, 235 թվին աքսորվեց Սարդինիա, որտեղ և մեռավ: Գրել է բազմաթիվ վիճաբանական գրվածքներ, որոնցից մի մասը միայն հասել է մեզ:

պատմության գիրքը, որը մեր երանելի ուսուցիչ Մաշտոցը թարգմանել տվեց հայերեն: Փնտրել տուր այս գիրքը Գեղարքունիքում, Սյունյաց գավառում, և կգտնես առաջին դպրության տասներեքերորդ զիսում, որտեղ վկայում է, թե Եղեսիայի դիվանում եղել են մեր առաջին թագավորների բոլոր գործերը մինչև Արգար և Արգարից հետո մինչև Երվանդ: Եվ կարծում եմ, որ մինչև այժմ էլ պահվելիս կլինի նույն քաղաքում:

ԺԱ

ՄԵՐ ԱՐՏԱՇԵՍ ԱՌԱՋԻՆԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐՄԻԿՆԵՐԻՑ ՀԱՓՇՏԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Արտաշեսն իր՝ Արշակի փոխանակ թագավորում է հայոց վրա պարսից Արշական թագավորի քանևորսերորդ տարում, և մեծանալով չի կամենում երկրորդական գահը գրավել, այլ ձգտում է ավագության, Արշականը համաձայնելով՝ տալիս է նրան նախագահությունը: Որովհետև Արտաշեսը հպարտ և պատերազմասեր մարդ էր, որ և Պարսկաստանում արքունի պալատ շինեց իրեն համար և առանձին դրամ կտրել տվեց իր պատկերով, և Արշականին իր ձեռքի տակ թագավոր էր դնում Պարսկաստանի վրա, ինչպես և իր որդի Տիգրանին՝ հայոց վրա:

Բայց իր որդի Տիգրանին հանձնում է Վարած անունով մի պատանու, որ Դատի որդին էր, Գառնիկի զավակներից, Գեղամի սերնդից, որովհետև այդ պատանին նշանավոր էր կորովի նետաձգությամբ, Տիգրանին սովորեցնելու համար: Նրան նշանակում է վերակացու արքունական որսերի, պարզեւում է նրան զյուղեր Հրազդան գետի մոտերը, նրա ցեղը նրա անունով կոչվում է Վարածնունի: Բայց իր Արտաշամա դուստրը կնության է տալիս ումն Միհրդատի⁹³, Վրաց մի մեծ բղեշխի, որ Դարեհի նախարար Միհրդատի զավակներից էր, որին Ալեքսանդրը նշանակել էր իվերիացիների գերիների վրա, ինչպես առաջ պատմեցինք, և նրան է հավատում իյուսիսային լեռների և Պոնտոս ծովի կուսակալությունը:

93 Սա Միհրդատ Զ. Եվպատորն է, որ կոչվում է նաև Միհրդատ Մեծ, Պոնտոսի թագավորը: Ծնված է 132 թ.ն.ք. Մեռած (ինքնասպանությամբ) 63-ին: Բոլոր կյանքի ընթացքում, մոտ 50 տարի, անընդհատ պատերազմներ է մղել հոռմեացիների դեմ, որոնց ոխերիմ թշնամին էր, և հաճախ խիստ նեղն է զցել նրանց: Նրա դեմ կովեցին նշանավոր զորավարներ Սուլլա, Սուտենա, Լուկուլլոս, Պոմպեոս, որին վերջապես հաջողվեց նրան հաղթել ու հալածել Փոքր Ասիայից:

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԱՐԴԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ԱՐԵՎԱՌՈՒՏՔ, ԿՐԵՍՈՍԻՆ ԶԵՐԲԱԿԱԼԵԼԸ ԵՎ
ԿՈՒՌՔԵՐԻ ԱՐՉԱՆՆԵՐՆ ԱՎԱՐ ԱՌՆԵԼՆ ՈՒ ՀԱՅԵՐԻՆ ՏԱԼԸ

Այս ժամանակ Արտաշեսը հրաման է տալիս արևելքից և հյուսիսից գորք հանել խիստ
մեծ բազմությամբ, այնպես որ նա նրանց հաշիվն էլ չգիտեր, այլ հրամայում էր
Ճանապարհների վրա և իջևաններում մարդագլուխ մի քար դիզել և թողնել իբրև նշան
իրենց բազմության: Այնուհետև նա շարժվում է դեպի արևմուտք և ձեռքակալում է
լուրդացիների Կրեսոս թագավորին:

Ասիայում գտնելով Արտեմիդի, Հերակլի և Ապոլոնի պղնձաձույլ ոսկեզօծ արձանները
բերել է տալիս մեր երկիրը, որպեսզի կանգնեցնեն Արմավիրում: Քրմապետները,
որոնք Վահունիների ցեղիցն էին, Ապոլոնի և Արտեմիդի արձաններն առնելով
կանգնեցրին Արմավիրում, իսկ Հերակլեսի արձանը, որ Սկյուղեսի և կրետացի
Դիպինոսի գործն էր⁹⁴, իրենց նախնի Վահագնը համարելով, կանգնեցրին Տարոնում,
իրենց սեփական Աշտիշատ գյուղում՝ Արտաշեսի մահից հետո:

Բայց Արտաշեսը երկու ծովերի մեջ եղած ցամաքը նվաճելով, օվկիանոսը լցնում է
նավերի բազմությամբ, կամենալով ամբողջ արևմուտքն իրեն հպատակեցնել,
որովհետև Հռոմում մեծ խոռվություն և շփոթություն լինելով՝ ոչ ոք նրան ուժեղ
դիմադրություն ցույց չի տալիս: Բայց չեմ կարող ասել ինչ քանի ազդեցությամբ,
ահազին աղմուկ և շփոթություն է ծագում, և բազմաթիվ գորքերն սկսում են միմյանց
կոտորել, իսկ Արտաշեսը փախչելիս մեռնում է, ինչպես ասում են իր գորքերից,
քանիհինգ տարի թագավորելով:

Բայց Ելլադայումն էլ վերցնելով Դիոսի, Արտեմիդի, Աթենասի, Հեփեստոսի և
Ափրոդիտեի արձանները՝ ուղարկում է Հայաստան: Բերողները դեռ մեր երկրի ներսը
չհասած՝ լսում են Արտաշեսի մահվան բողը և արձանները փախցնում հասցնում են
Անի ամրոցը, քուրմերն էլ արձանների հետ գնալով՝ նրանց մոտ էլ մնում են:

---

⁹⁴Սկիւղոս և Դիպինոս նշանավոր հույն քանդակագործներ էին Կիպրոս կղզուց, ապրում էին վեցերորդ դարում ն.թ. Արգոսում և Սիկիոնում, որտեղ բազմաթիվ աշակերտներ հավաքեցին քանդակագործություն սովորեցնելու: Նրանց անուններն ու քանդակած արձանները հիշատակում են մի քանի հույն մատենագիրներ:

ԿՐԵՍՈՍԻՆ ԿԱՊԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այս քանն ասում են հունաց պատմագիրները, ոչ մեկը կամ երկուսը, այլ շատերը, որի մասին տարակուսելով՝ մենք շատ քննություն կատարեցինք: Որովհետև մի քանի պատմություններից լսել էինք, թե Կյուրոսն է սպանել Կրեսոսին և յուղացոց թագավորությունը վերացրել: Նույնպես պատմվում է Կրեսոսի առարկությունը Նեքրաներոսին, իսկ այս Նեքրաներոսը⁹⁵, ինչպես պատմում է Մանեթոսը, եզիպտացիների վերջին թագավորն է, որին ումանք համարում են Աղեքսանդրի հայրը: Եվ գտնում ենք, որ Կրեսոսը Նեքրաներոսից երկու հարյուր տարի առաջ է եղել, իսկ Նեքրաներոսն ավելի քան երկու հարյուր տարի առաջ հայոց Արտաշես Առաջին թագավորից:

Բայց որովհետև շատերն են ասում, թե մեր Արտաշեսն է բռնել Կրեսոսին և հարմար ոճով են պատմում, ուստի և ես համոզվում եմ: Որովհետև Պոլիկրատեսն այսպես է ասում, «Իմ աչքում պարթեն Արտաշեսը բարձր է Աղեքսանդր Մսկեղոնացուց, որովհետև իր երկրում մնալով՝ տիրեց Թերեխն ու Բաբելոնին, և Ալյուս գետը չանցած՝ յուղացիների զորքը կոտորեց և Կրեսոսին բռնեց, և նախ քան Ասիա հասնելը Ատտիկեի դրյակում հրչակվեց: Ավաղ բախտին, գոնե իր տերության մեջ լիներ վախճանված և ոչ թե փախուստի ժամանակ»:

Մրա նման ասում է Եվագարոսը. «Աղեքսանդրի և Դարեհի պատերազմը փոքր է թվում՝ Արտաշեսի պատերազմի հետ համեմատելիս, որովհետև նրանց ժամանակ

95 «Առարկությունը» այստեղ պետք է այս բառի ավելի սովորական իմաստով, այն է առաջարկություն որևէ առեղծվածի, որ իին ժամանակ թագավորները սովորություն ունեին իրար ուղարկելու: Եվ իրոք, այսպիսի նշանակություն ունի այստեղ «առարկություն» բառը: Գուտշմիտ ցույց է տվել, որ Նեքտաներոսի և Կրեսոսի ժամանակցությունը հիշատակվում է Եզովրոսի վարքում: Արդ՝ այս վարքում զրված է, թե Եզովրոսը մի քանի ժամանակ ապրել է Կրեսոսի մոտ, այնտեղ զրել է իր առակները և մատուցել Կրեսոսին, հետո ժանապարհորդություններ է կատարել և եկել է Բաբելոն Լեզերոս թագավորի մոտ: Այս ժամանակ Եզիպտոսի Նեքտաներոս թագավորը մի առարկություն է ուղարկում Լեզերոսին-ուղարկել մի ճարտարապետ, որ մի դյոյակ շինե առանց այուների, և Եզովրոսը հանձն է առնում այս առարկությունը լուծել (նույնը մեր Խիկարի պատմության մեջ): Նեքտաներոսը առարկությունն ուղարկում է ոչ թե Լեզերոսին, այլ Կրեսոսին, բայց սրանով չի խախտվում էականը- Կրեսոսի և Նեքտաներոսի ժամանակակցությունը: